

Verlangen & vertwijfeling

HERMAN WESTERINK

Verlangen & vertwijfeling

*Melancholie en
predestinatie in de vroege
moderniteit*

SJIBBOLET • AMSTERDAM • MMXIV

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door
een financiële bijdrage van de Stichting Sormani Fonds en
het Titus Brandsma Instituut.

© 2014 H. Westerink
p/a Uitgeverij Sjobbolet, Amsterdam

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced
without the written permission of the publisher*

Afbeelding omslag
Vanitasstilleven door Edwaert Collier [ca. 1643–1710].
National Museum of Western Art, Tokio, Japan.

Boekverzorging
René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 94 9111 018 4 | NUR 730, 700

Inhoud

Inleiding 9

- 1 *De wanhoop van Franciscus Spira*
  - Een verschrikkelijke historie 19
  - Wanhoop en geestelijke verlatenheid 29
  - Predestinatie en beleving 34
  - Verlatenheid, wreedheid en orde 38
  - In vergetelheid 40
  - Thema's en vragen 43

- 2 *Moderniteit: herijking van de relatie tussen God, mens en wereld*
  - Nominalisme als bron van moderniteit 46
  - Onbehagen in de laatmiddeleeuwse cultuur 49
  - Tussen *porous self* en *buffered self* 53
  - De Ander in het modern mystieke spreken 57
  - Als iemand zegt: "Daar is hij", geloof dat dan niet 66
  - De vertwijfeling van een augustijner monnik 69
  - Een nieuwe godservaring 86

- 3 *Predestinatie: afgrond en orde*
  - De reis naar Ethiopië die niet doorging 89
  - De veilige weg langs de afgrond 96
  - Orde 109

- 4 *Predestinatie: een zonderling
boven andere mensen*
- De wereld haten en verlaten 123
Een zonderling boven andere mensen 135
Een ander in onszelf 141
In het dal van Achor 145
- 5 *Melancholie: het verlies van iets bijzonders*
- Onbezorgd en ongevoelig 154
De wereld is waanzinnig geworden 156
Melancholie en religieuze wanhoop 159
De anatomie van de melancholie 165
Psychoanalyse en melancholie 172
Nogmaals predestinatie 186
Besluit 201
- Bibliografie* 205
Register 215

*In herinnering aan
mijn ouders*

Inleiding

Laat ik beginnen met een kleine leeswijzer want veel van wat in dit boek over moderniteit, predestinatie en melancholie zal worden gezegd cirkelt om woorden die allemaal iets gemeenschappelijks hebben in hun compositie. Ik doel hier op woorden als verloren, verworpen, verlaten, verval, vervreemding, vernietiging, afgrond, afval, wanorde, wanhoop, wanschapen, waanzin. Deze woorden met hun prefixen ver-, af- en wan- komen op bijna elke bladzijde van dit boek voor. Dat is veelzeggend. Want deze prefixen duiden op een beweging weg van iets (ver-), een scheiding of breuk (af-) of een verlies, negatie of gebrek (wan-). Dat woorden die verwijdering, scheiding of verlies aanduiden zo vaak voorkomen in protestantse literatuur uit de zestiende en zeventiende eeuw is een indicatie van wat in de geloofscultuur van die tijd centraal staat, en wat vooral bij haar meest radicale vertegenwoordigers het scherpst tot uitdrukking komt. Er is een diep besef van een haast definitieve breuk tussen mens en wereld aan de ene kant en een absolute, onbegrijpelijke en onzichtbare God aan de andere kant. Ooit was de wereld nog heel en volmaakt, zo vertellen ons de auteurs die in dit boek de revue zullen passeren. Maar nu niet meer. Sinds een veronderstelde catastrofe aan het begin van de geschiedenis van de mensheid plaatsvond, is alles ver-, af- en wan-. Het misschien wel beroemdste gedicht uit de zeventiende eeuw heeft maar twee woorden nodig om de melancholische toon van een tijdgeest tot uitdrukking te brengen: *Paradise Lost*.

Wie de moeite neemt zich door de vaak taaie calvinistische literatuur te worstelen, vindt telkens opnieuw diezelfde toon van een soort rouw om verlies, een diep schuld-besef vanwege de eigen desastreuze rol daarin, een terugverlangen naar iets wat verloren is gegaan en daarmee een verlangen naar herstel of hereniging met het verlorene. Melancholie, schrijft Michel de Certeau, is de verborgen kracht in het zestiende-eeuwse denken¹ — we kunnen daar op zijn minst een goed deel van de zeventiende eeuw aan toevoegen. Er is inderdaad in religieuze literatuur uit die tijd een sterk besef dat de relatie tussen God en mens niet langer vanzelfsprekend is geworden, dat beide van elkaar vervreemd zijn en dat van beide een bijzonder engagement gevraagd is om de relatie te herstellen. Rond 1500, zo schrijft Charles Taylor, was het vrijwel onmogelijk en ondenkbaar niet in God te geloven en leefden de mensen nog in een “betoverde” wereld.² Maar deze wereld brokkelt af, onder invloed van de theologische, geestelijke en kerkpolitieke crises van die tijd. Dat proces is al enkele honderden jaren eerder begonnen, maar wordt vanaf 1500 duidelijker voelbaar in het religieuze leven van alledag en ook zichtbaar in de grote breuken binnen de ene kerk. Dat proces van onttovering heeft een haast definitief karakter. De melancholie in het religieuze denken van de vroege moderniteit is daarop geënt.

In het discours over de lotgevallen van de religie in de moderne seculiere cultuur speelt de vraag naar de plaats van het protestantisme in de cultuurgeschiedenis een belangrijke rol. De opkomst van het protestantisme valt samen met de periode waarin de moderniteit ontstaat. Dit boek wordt echter niet geleid door de gedachte dat Luthers Reformatie een beslissende breuk markeert omdat in zijn theologie de duistere Middeleeuwen zouden worden afgesloten en een nieuwe tijd zou beginnen waarin

1 De Certeau 1992, p. 1.

2 Taylor 2007, p. 25-26.

de vrijheid en het zelfbewustzijn van het subject centraal staan. Het protestantisme heeft, evenals de contra-Reformatie, veeleer modellen ontwikkeld hoe met de ondergang van de middeleeuwse voorstellingswereld en daarin gewortelde geloofscultuur kan worden omgegaan. De reformatoren zoeken naar nieuwe fundamenten en coördinaten om de relatie tussen werkelijkheid, mens en God te beschrijven en voor het geloofsleven vruchtbaar te maken. In dit boek beschrijf ik een aantal protestantse pogingen om zo'n geloofscultuur vorm te geven. Die pogingen worden aangestuwd door een melancholische kracht die tot uiting komt in een religieus vertoog over verlies en herstel, verval en herschepping, en over de onzekerheden die daarbij in het geloofsleven binnensluipen. Ik zal laten zien dat de predestinatieleer hierin een belangrijke functie krijgt toegedicht, namelijk enerzijds als een leer waarin existentiële onzekerheden scherp zichtbaar worden gemaakt en anderzijds als een leer die wordt verondersteld een op het individu toegesneden geloofszerkheid te kunnen bieden.

Dit boek biedt geen sluitende theorie van de moderniteit of verklaring voor de predestinatieleer. Veeleer is het een collage, een schets, waarbij ik een problematiek uit de vroege moderne tijd vanuit verschillende perspectieven wil belichten. Daarom zal ik het boek ook niet afsluiten met een samenvattend, concluderend hoofdstuk. De schets moet wat mij betreft zoveel mogelijk een schets blijven waaruit nieuw onderzoek ontwikkeld kan worden. Wel ga ik van een aantal sturende gedachten uit. Een van de belangrijkste is deze: de verschillende protestantse bewegingen die vanaf de Reformatie ontstaan zijn, zijn in hoge mate restauratieve vernieuwingsbewegingen. Ik bedoel hier met restauratief niet dat de reformatoren oproepen tot een terugkeer *ad fontes* — daarbij sterk terugrijpend op de theologie van Augustinus. Ik noem ze restauratief vanwege de sterke nadruk op ordeningsprincipes en geloofspraktijken waarin de thematiek van verlies

en herstel van de relatie tussen mens en God centraal staat. Bij de auteurs die in dit boek centraal staan — van Maarten Luther (1483–1546) tot Jean de Labadie (1610–1674) — gaat het uiteindelijk om de vraag hoe een geloofspraktijk zou kunnen worden ontwikkeld, die met grote precisie en intensiteit geleefd kunnen worden. We zien dit thema al in Luthers beroemde vijftiennegentig stellingen die in 1517 aan de deur van de slotkapel te Wittenberg werden genageld. De eerste stellingen gaan over de vraag naar de ware boetepraktijk. Luther meent dat ze niet langer kan worden voorgesteld als een handeling die is opgenomen in een keten van gewoonten die op gezette tijden en plaatsen moeten worden gedaan. Het hele leven van de gelovige zou een boetepraktijk moeten zijn.³ Zou moeten, want Luther weet uit ervaring dat de bestaande geïnstitutionaliseerde modellen en gewoonten niet meer functioneren en dat gezocht moet worden naar een nieuwe praktijk waarin de passende relatie tussen mens en God kan worden vormgegeven.⁴

Mijn zichtwijze op de moderniteit, die ik met name in het tweede hoofdstuk zal uitwerken, sluit hierbij aan. De moderniteit wordt gekenmerkt door een diep bewustzijn van het verlies van een door God gegeven, zichtbaar in de werkelijkheid uitgedrukte en door hem gegarandeerde betekenisorde en bestemming van de wereld en de mens. Dat probleem staat centraal in de waaier van protestantse en rooms-katholieke reformaties van de zestiende en zeventiende eeuw. Er is geen eenduidige orde meer waarin is vastgelegd wat iemand tot zijn religieuze en morele gewoonten zal maken, welke vaste plaats en rol iemand heeft in een sociaal-cultureel veld, en hoe iemand zich heeft te verhouden ten opzichte van gezag en ten opzichte van degene die het leven een uiteindelijk zin geeft, God.

3 Luther 1517b, p. 32.

4 Zie hierover ook mijn inleiding bij de Nederlandse

vertaling van een selectie uit Luthers *Tischreden – Gesprekken aan tafel* (Luther 2014).

De consequentie hiervan is dat men voor de opgave staat nieuwe oriëntatie te zoeken. De moderniteit wordt gekenmerkt door een veelheid van pogingen vaste en zekere kaders en principes voor het geloofsleven te formuleren en in een geloofspraktijk om te zetten.

Het is duidelijk dat de predestinatieleer een belangrijke plaats inneemt in protestantse geloofsculturen in de zestiende en zeventiende eeuw. Uit cultuurhistorisch perspectief kun je de vraag stellen waarom die leer in de zestiende en zeventiende eeuw zo'n belangrijke plaats gaat innemen. Uit een psychologische invalshoek rijst de vraag hoe die leer in het geloofsleven ingebracht wordt en functioneert. Met name de beleving van de predestinatie is interessant omdat deze in de zestiende en zeventiende eeuw al als problematisch wordt gezien. Calvin heeft niets anders dan waarschuwende woorden voor diegenen die zich in deze leer willen verdiepen. En in de tijden na hem wisten veel critici van rechtzinnig calvinisten en puriteinen maar al te goed dat met name de leer van de verwerping een bron van grote geestelijke problemen kon zijn. Overdreven schuldgevoel, depressie en wanhoop, lethargie en apathie, gevoelens van onmacht en uitzichtloosheid, om enkele kwalijke effecten te noemen. En toch werd de predestinatie ook door velen gezien als een waardevol leerstuk die een plaats in de geloofsbeleving verdiende en ook daadwerkelijk kreeg. Hoe moeten we dat begrijpen?

Om die predestinatie in de context van de moderniteit te onderzoeken zal ik me richten op de periode waarin deze leer binnen het protestantisme het meest intensief wordt uitgewerkt en een grote impact heeft op een brede geloofscultuur. Concreet gaat het om de periode tussen 1515 en 1670 – van Luthers eerste college over de psalmen en de daarin aanwezige conceptualisering van de verwerping tot aan de labadistische crisis en de daarin centrale vraag naar de juiste en consequente geloofspraktijk van de uitverkorenen. Dat laatste is inderdaad een crisis, omdat hier het radicale streven naar de juiste geloofspraktijk

voor de gehele kerk paradoxaal genoeg uitmondt in kerkverlating. Die crisis is een goed eindpunt, omdat na 1670 zowel het puritanisme in Engeland als ook de Nadere Reformatie in Nederland over hun hoogtepunt heen zijn en de predestinatieleer en daarmee verbonden pastorale thema's zoals de geestelijke verlating aan betekenis lijken te verliezen. De radicalere protestantse stromingen zullen zich meer en meer concentreren op hun eigen kring, en veel minder het brede discours over religie bepalen.

Dit boek over moderniteit, predestinatie en melancholie bouwt voort op ideeën en inzichten uit mijn vorige monografieën. Het centrale perspectief uit die studies keert ook hier terug: een psychoanalytisch perspectief. Dat bepaalt mede mijn interesse in de meer radicale stromingen binnen het protestantisme van de zestiende en zeventiende eeuw. Want juist in de meer extreme religieuze overtuigingen en praktijken vinden we het meest duidelijk de krachtlijnen die in een bepaalde historische periode en culturele context het religieuze denken en leven bepalen. Die extreme posities geven het meest inzicht in de psychologische dieptestructuren en dimensies die in dit religieuze denken bij uitstek geaccentueerd worden en tevoorschijn komen. Zij laten het meest uitgesproken en radicaal doorgedacht modellen voor subjectiviteit zien die ons inzicht geven in een bredere geloofscultuur. Juist die extremere posities geven namelijk inzicht in wat als wezenlijk en constitutief voor het mens-zijn en voor het geloof in een bepaalde culturele context wordt gezien. Daarom zal in het eerste hoofdstuk van dit boek een casus centraal staan — de tragische geschiedenis van Franciscus Spira (1502–1548). Aan de hand van zijn geschiedenis zal ik in de daaropvolgende hoofdstukken de thematiek van predestinatie en melancholie uitwerken.

Dat thema van de melancholie komt met name in het laatste hoofdstuk aan bod. Op welke wijze is melancholie een verborgen kracht in protestantse geloofsculturen en op welke wijze wordt ze gethematiseerd in protestantse li-

teratuur? Daarbij dient nog op een andere vraag te worden ingegaan, namelijk of het melancholiebegrip zelf niet gevormd is door ontwikkelingen binnen de geloofscultuur. Voor veel auteurs in de zestiende en zeventiende eeuw is duidelijk dat er een nauwe verwantschap bestaat tussen de geestesziekte melancholie en bepaalde vormen van religiositeit. Maar wat is het verband precies? Kan de religie mensen ziek of wanhopig maken, eenvoudig weg door dat ze aan mensen kan worden opgedrongen (bijvoorbeeld via preken)? Of moeten we de relatie eerder omdraaien: kan religie ons iets laten zien van de mechanismen die subjectiviteit constitueren? Ik ga inderdaad van het laatste uit. Belangrijk voor ons is de — aan Freud ontleende — gedachte dat culturele systemen (religie, moraal) bepaalde psychische “patronen” nog eens “een iets nettere en dikkere contour” geven.⁵ Voor de formatie van het subject, dat wil zeggen, voor het ontwikkelen van een particuliere eigen identiteit op basis van een specifieke hermeneutiek van het innerlijk leven en de eigen lichamelijke binnen een specifieke culturele context, kan religie bepaalde psychische structuren accentueren en daardoor een bepaalde formatie van het subject ondersteunen en ook tot uitdrukking helpen brengen. Dat betekent dat deze psychische patronen ook in de religie doorwerken en daarin zichtbaar worden en tegelijkertijd ook een nieuwe betekenis en richting krijgen. Religie biedt modellen voor subjectiviteit aan, door de woorden, beelden, identificatiefiguren, ideaalvoorstellingen en praktijken ter beschikking te stellen. Tegelijkertijd representeren de vele verschillende confesies en religieuze stromingen van de zestiende en zeventiende eeuw verschillende betekenisconstellaties, geloofsmodellen en -praktijken waarin bepaalde dieptestructuren en -ervaringen van mensen “dikkere contouren” krijgen en een nieuwe richting worden gegeven. De verschillende

5 Freud 1905, p. 57.

confessies en theologieën enten hun begrippen, voorstellingen en praktijken op bepaalde innerlijke krachtlijnen om deze vervolgens om te buigen en op te nemen in een bepaalde betekenisorde (inclusief de organisatie van de geloofsgemeenschap). Religie, kortom, maakt mensen niet (geestes-)ziek, maar in concrete geloofsculturen kunnen bepaalde psychische patronen wel zodanig versterkt worden dat het geloofsleven bijvoorbeeld een melancholisch karakter krijgt.

Dat mijn zienswijze door de psychoanalyse geïnspireerd is betekent overigens geenszins dat het er mij om te doen is te laten zien dat psychoanalytische begrippen en ideeën zondermeer kunnen worden toegepast bij de interpretatie of verklaring van culturele fenomenen. Het gaat er veel meer in hoofdstuk twee (aan de hand van het denken van De Certeau) en met name in hoofdstuk vijf (aan de hand van de geschiedenis van de melancholie) om, te laten zien dat belangrijke aspecten van de psychoanalyse diep geworteld zijn in verschillende vroegmoderne conceptualisering van subjectiviteit. Deze worden ontwikkeld in een context van zowel religieuze crisis en verbrokkeling als ook religieuze ervaring en radicalisering, en tegelijkertijd ook in een context van een opkomend verlicht wetenschappelijk denken en de daarin verankerde nieuwe visies op bijvoorbeeld geestelijke stoornissen. Alleen door de psychoanalyse zelf in een geschiedenis te plaatsen van dergelijke conceptualisering en duidingen, van nieuwe technieken, analytische instrumenten en classificatiesystemen, kunnen met behulp van de psychoanalyse ook bepaalde patronen duidelijker zichtbaar worden gemaakt, zonder daarbij de illusie te koesteren dat de psychoanalyse een theorie biedt van waaruit de religie of het geloofsleven objectief kunnen worden beschreven.

Dit boek, waarin ik de obsessie met het thema predestinatie in de zestiende en zeventiende eeuw wil plaatsen in een cultuurhistorische context, had niet de huidige vorm